

Het minderhedenbeleid voorbij

MOTIEVEN EN GEVOLGEN

ONDER REDACTIE VAN LAURA COELLO,
JACO DAGEVOS, CHRIS HUINDER,
JOANNE VAN DER LEUN
EN AREND ODÉ

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Het minderhedenbeleid voorbij

Motieven en gevolgen

Onder redactie van

Laura Coello

Jaco Dagevos

Chris Huinder

Joanne van der Leun

Arend Odé

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Deze publicatie is mogelijk gemaakt met financiële steun van FORUM, Instituut voor Multiculturele Vraagstukken.

Omslagontwerp: Maedium, Utrecht
Vormgeving binnenwerk: Hanneke Kossen, Amsterdam
Tekstredactie: Frans van der Heijden

ISBN 978 90 8964 449 7
e-ISBN 978 90 4851 719 0 (pdf)
e-ISBN 978 90 4851 720 6 (ePub)
NUR 747

© Laura Coello, Jaco Dagevos, Chris Huinder, Joanne van der Leun, Arend Odé / Amsterdam University Press, Amsterdam 2013

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

INHOUD

Ernst Hirsch Ballin

Een woord vooraf 7

Jaco Dagevos, Chris Huinder en Arend Odé

Van specifiek naar generiek: het integratiebeleid *afbouwen* of *verbouwen*?

Een inleiding 11

I Een theoretische beschouwing

Rik Peeters

Ambigüiteit in het integratiebeleid

Eenduidige politieke taal en meervoudigheid van beleid 27

Halleh Ghorashi

Multiculturele samenleving in onzekere tijden

Een zoektocht naar verbindingsbronnen zonder nationalisme 41

Ruben Gowricharn

Categoriaal versus algemeen... of complementair?

Over de praktijk van een hardnekkige misvatting 59

Marlou Schrover

Migrantenvrouwen in de slachtofferrol

Integratiebeleid na 1945 en het terugslageffect 69

II Een beeld van diverse sectoren

Lia Mulder

Allochtone leerlingen en onderwijsachterstand

De ontwikkeling van specifiek naar generiek beleid 91

Stijn Verbeek

Arbeidsmarkt: evenredigheid, diversiteit en gelijke behandeling

Een analytisch kader, een terugblik en een vooruitblik 115

Hans Bellaart en Abdullah Pehlivan

De (on)zin van apart jeugdbeleid voor migranten

Met alle partners naar een effectieve algemene aanpak 139

Rob van Dijk

Geestelijke gezondheidszorg – tweedeling niet zinvol

Doelgroepenbeleid op basis van gecombineerde risicofactoren 155

Ger Homburg en Joanne van der Leun

Veiligheid en integratie: is er wel een trendbreuk?

Terugblik op 20 jaar Antillianen- en Marokkanengemeenten 173

III Een kijk op gemeenten

Chris Huinder

Het lokale integratiebeleid onder de loep

Een 'zachte breuk' en gemeenten die het rijk voorgingen 189

Maarten Rensen

Rotterdam – de stad, het bestuur en de burgers

Van allochtonenbeleid naar inzet op burgerschap 205

IV Een blik over de grens

Didier Boone en Laura Coello

Groot gelijk: mainstreaming made in Belgium

Gelijkheid van kansen voor alle bevolkingsgroepen 221

Redactieleden en auteurs 235

MULTICULTURELE SAMENLEVING IN ONZEKERE TIJDEN

Een zoektocht naar verbindingsbronnen zonder nationalisme

Halleh Ghorashi

INLEIDING

Grote denkers in de sociale wetenschappen¹ – Bauman, Beck en Giddens – beschrijven het ontstaan van extreem individualisme als de belangrijkste ontwikkeling in de westerse laat-moderne samenlevingen. De vanzelfsprekende invloed van oude categorieën zoals traditie en familie is steeds kleiner geworden, en het individu krijgt steeds meer vrijheid om eigen keuzes te maken. Maar deze vrijheid heeft een prijs. En die is dat het individu eindverantwoordelijk is voor zijn of haar daden. Het gevolg is bovendien dat oude zekerheden niet meer bestaan en nieuwe zekerheden nog moeten worden gecreëerd. In zijn boek *Liquid Modernity*² (2000) beschrijft Bauman onze laat-moderne tijd als een tijd waarin de individuele belangen allesbepalend zijn geworden. Gemeenschappelijke en publieke issues zijn vaak gereduceerd tot individuele incidenten en berekeningen. Hierdoor bewaken burgers bovenal hun eigen grenzen en rechten, zelfs als dit ten koste gaat van de rechten en grenzen van anderen. Het gevolg is dat de balans tussen de burgers en hun gemeenschap is verstoord. Het oude besef dat een gemeenschap meer is dan de som der delen, lijkt passé; de gemeenschap is louter de som der delen geworden, schrijft Bauman³ (2000).

Een andere, voor deze era net zo bepalende ontwikkeling, is dat de huidige samenlevingen meer dan ooit een mozaïek zijn geworden van mensen met uiteenlopende culturele achtergronden. De antropoloog Steven Vertovec⁴ (2007) benoemt het huidige samenkomen van culturen als een toestand van “superdiversiteit”. Deze toestand is minder geordend en tastbaar dan die in de vorige eeuw.

Een extra verharding

Het samengaan van deze twee ontwikkelingen, extreem individualisme en superdiversiteit, zorgt voor een versterking van de gevolgen van beide patronen, ofwel voor groeiende onzekerheid en onbehagen. Zonder twijfel hebben de aanslagen van 11 september 2001 bestaande negatieve gevoelens jegens vooral migranten uit islamitische landen versterkt. Deze processen voltrekken zich in Nederland niet veel anders dan in andere Europese landen. Maar Nederland maakt wel een eigen, unieke ontwikkeling door in deze bredere, gepolariseerde context. Naast een eigen historische ontwikkeling (waaraan ik in dit artikel geen aandacht kan besteden, zie voor meer: Ghorashi 2006⁵) heeft het land in deze eeuw bovendien twee politieke moorden meegemaakt – op Pim Fortuyn in 2002 en op Theo van Gogh in 2004 – met extra verharding in de samenleving als gevolg. Vooral de moord op Van Gogh door een Marokkaans-Nederlandse burger heeft de fixatie op moslims als gevaar voor de samenleving vergroot. In de context van deze globale en lokale ontwikkelingen is de multiculturele dynamiek in Nederland te begrijpen.

In de volgende paragrafen geef ik een korte analyse van de integratienota (2011) van het kabinet-Rutte 1 door deze in een historisch perspectief te plaatsen. Vervolgens beschrijf ik wat ik als condities beschouw voor het creëren van een gedeeld burgerschap, en als laatste benoem ik de dragers daarvan.

HET CATEGORALE DENKEN

Tot 1980 was het beleid van de Nederlandse overheid gericht op het idee dat een grote groep van de toen aanwezige migranten (vooral ‘gastarbeiders’) ooit terug zou keren naar hun geboorteland. Het beleid was daarom vooral gericht op het behoud van de eigen culturele identiteit en nauwelijks op de integratie van deze groep in de Nederlandse samenleving. Pas toen begin jaren ’80 die gedachte van terugkeer onrealistisch bleek te zijn, kwam er in het beleid meer nadruk op integratie. De nieuwe leuze werd ‘integratie met behoud van eigen identiteit’ en het accent lag op een evenredige participatie van migranten op sociaal-economisch gebied. In die jaren probeerde de overheid een balans te vinden tussen de erkenning van cultuurverschillen van migranten en hun integratie in de Nederlandse samenleving.

Deze zoektocht naar een balans is intussen, door mondialisering en lokale spanningen, verstoord geraakt. Vanaf begin jaren ’90 neemt de nadruk op de verschillen tussen vooral de Europese en de islamitische culturen toe.

Een vaak terugkerend onderwerp in het publieke debat is de angst dat migranten met een islamitische achtergrond een gevaar vormen voor de Nederlandse cultuur. De basisgedachte hierachter is dat de dominantie van traditionele opvattingen binnen migrantengroepen de verworvenheden in Nederland, bijvoorbeeld gelijkheid van mannen en vrouwen en vrijheid in seksuele voorkeur, in gevaar kunnen brengen. In het publieke discours wordt dit onderscheid tussen ‘traditionele zij’ en ‘geëmancipeerde wij’ steeds dominanter: de cultuur van ‘de ander’ wordt als essentieel anders beschouwd dan die van ‘ons’. Deze zogeheten essentialistische benadering ziet cultuur als een afgebakend geheel, waarbij de culturele inhoud bepalend is voor de handelingen van individuen uit die cultuur.

Grenzen tussen groepen versterkt

Dit essentialistische basisprincipe zien we ook terug in het beleid van de afgelopen decennia rondom migranten, al klonk er tot 2000 een minder negatieve toon dan in het publieke debat dat vanaf de millenniumwisseling dominant werd. Het integratiebeleid heeft veel verschuivingen gekend: de bijbehorende nota's en de benamingen van de onderscheiden doelgroepen zijn veranderd. De kern ervan is echter ongewijzigd gebleven. Of mensen nu gastarbeiders, migranten, minderheden of allochtonen werden genoemd, ze waren en bleven probleemcategorieën met een afwijkende cultuur die de doelgroep van het beleid vormden.

De extreme fixatie binnen het beleid op de mate waarin deze groepen afwijken van de norm (zowel in hun culturele als in hun sociaal-economische achtergrond), heeft een dichotomische werking gehad⁶ (zie voor verdere onderbouwing: Ghorashi 2006). In mijn eerdere werk noemde ik dit een categorale benadering in het beleid. Het is een benadering die het fundament legde voor de huidige kloof tussen diverse groepen in de samenleving. Categorieel denken heeft vooral de grenzen tussen de groepen versterkt en heeft niet gefungeerd als bron voor het ontwikkelen van een notie van gemeenschappelijkheid die ten grondslag zou moeten liggen aan het Nederlands burgerschap. Al was er binnen het doelgroepenbeleid – dat voortvloeide uit het categorale denken – een consequente aandacht voor evenredige participatie van migranten in de samenleving, de werking van het beleid is eerder averechts geweest. Het idee was dat de mensen meer kansen werden geboden zich uit beperkende structuren te bevrijden, maar in plaats daarvan werden ze vooral behandeld als verlengstuk van hun culturele en sociaal-economische achtergrond. Het categorale beleid bleef beperkt tot een instrumentele aanpak van integratievraagstukken en bood geen bredere visie op een toe-

komstige samenleving waarin verschillen zouden worden beschouwd als bronnen van nieuwe gemeenschappelijkheid.

Fundamenteel tegenstrijdig

Soortgelijke problemen (categoraal denken en het gebrek aan toekomstvisie) zijn ook zichtbaar in de integratienota⁷ van het eerste kabinet-Rutte. De nota begint met een wat mij betreft nobele poging om een gemeenschappelijke basis van burgerschap als uitgangspunt te nemen. Toch toont de nota een fundamentele tegenstrijdigheid door in de hele tekst te spreken over groepen migranten die het niet goed genoeg doen, dan wel zich moeten aanpassen aan de nieuwe samenleving. Het nieuwe beleid heft doelgroepenbeleid op, maar neemt de doelgroepen als uitgangspunt van zijn argumentatie. De wij/zij-boodschap die in de tekst consequent aanwezig is, gaat gepaard met de neoliberale nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van de minderheidsgroepen. De boodschap is dat vooral ‘zij’ hun verantwoordelijkheid moeten nemen om het goed te doen in de samenleving en als ‘ze’ het niet goed doen, krijgen ze een straffende overheid over zich heen. De betrokkenheid die uit de nota naar voren komt, is een belerende (mensen aanspreken op hun gedrag, p. 13) en een bestraffende (een meer verplichtend integratiebeleid, p. 6, met nadruk op handhaving, p. 8). Zoals ik later zal beargumenteren, is dit niet een betrokkenheid die tot een gedeeld burgerschap kan leiden.

De bovengenoemde tegenstrijdigheid in de nota maakt het afschaffen van het doelgroepenbeleid niet alleen ineffectief, maar ook onwenselijk. Want als er iets positief is aan het doelgroepenbeleid, dan is dat het besef dat zonder soortgelijk beleid de evenredige participatie van minderheden in de samenleving in gevaar komt. Het afschaffen van dit beleid zonder de nodige aandacht voor uitsluitingsmechanismen in de samenleving leidt tot een zekere blindheid in het beleid voor mogelijke oorzaken van onevenredige participatie. Dat is precies wat de laatste integratienota zwak en problematisch maakt: ze lost de mogelijke problemen van doelgroepenbeleid niet op noch biedt ze een alternatieve oplossing voor de mogelijke ondersteuning die sommige doelgroepen juist nodig hebben.

De vraag blijft: hoe kunnen we het dichotomische effect van het doelgroepenbeleid tegengaan zónder de doelgroepen die speciale aandacht nodig hebben te vergeten? Die vraag had deze integratienota moeten beantwoorden, maar die heeft ze links laten liggen. Een diversiteitssensitief beleid moet beginnen met een kritische beschouwing van de eigen basisassumpties of ‘mindset’. Dat is juist wat de notaschrijvers niet hebben willen doen, of waarschijnlijk (gezien de huidige politieke koers) niet hebben kunnen doen.

TOEKOMSTVISIE: EEN INCLUSIEVE MINDSET

Een van de belangrijkste basisassumpties van het huidige politieke denken over gemeenschappelijk burgerschap, is dat de minderheidsgroepen vooral als afwijking worden beschouwd van de meerderheidsgroep die als norm fungeert. Vanuit deze mindset wordt gedacht dat gemeenschappelijkheid ontstaat wanneer de ander zich aantoonbaar aanpast aan de gestelde normen. De gedeelde notie van burgerschap daarentegen veronderstelt dat minderheids- en meerderheidsgroepen in gezamenlijkheid een gemeenschappelijke bron creëren die dit gedeelde burgerschap kan dragen. Deze zogenaamd *inclusieve* mindset begint met een stimulerende in plaats van een verplichtende overheid, en met een overheid die de balans bewaakt tussen de meerderheid en minderheidsposities. In feite is dit ook de kern van democratie.

Een democratische rechtsstaat zoals de Nederlandse heeft twee componenten van democratie, namelijk de staatsvorm en de levensvorm (of ‘civil society’). De theoretici van de jaren ’70 en ’80 hebben vooral de nadruk gelegd op wat Rawls⁸ (in Kymlicka & Norman 2000: 6) de basisstructuur van de samenleving noemde: de constitutionele rechten, politieke besluitvormingsprocessen en sociale instituties die de democratie mogelijk moeten maken. Inmiddels is het breed geaccepteerd dat er naast deze basisstructuur ook aandacht moet zijn voor de kwaliteiten en de houding van de burgers die handelen binnen deze basisstructuren (idem: 6). Deze ‘basishouding’ – door Tocqueville “levensstijl” genoemd – is noodzakelijk voor het behouden en bewaken van de cultuur van democratie. In deze democratische cultuur gaat het om competenties om de publieke ruimte zo vrij mogelijk te houden van de dominantie van willekeurig welke groep. De eerste stap naar een gedeeld burgerschap begint dus met de vervanging van een mindset van de verplichtende meerderheidsnorm door een mindset van een op de democratische cultuur gebaseerde gelijkwaardigheid.

Verbinden vanuit het verschil

In deze nieuwe mindset is een non-hiërarchisch uitgangspunt een belangrijke voorwaarde voor een zoektocht naar wat ik “verbinding vanuit het verschil” noem. Het meerderheidsdenken (dat dus ook in de integratienota van Rutte I centraal staat) gaat ervan uit dat verbinding ontstaat wanneer de minderheid zich verplicht aanpast aan de norm van de meerderheid en betrokkenheid bij de samenleving toont. Maar verbinding ontstaat juist wanneer mensen zich al deel van een samenleving voelen – en dat begint als ze het gevoel hebben waardig te worden behandeld. Een onnodig verplichtende toon vanuit de

overheid kan juist dit gevoel van waardigheid behoorlijk beschadigen. Om betrokkenheid te kunnen stimuleren is het van belang een balans te creëren tussen het verschil en het gemeenschappelijke. Een overmatige nadruk op gemeenschappelijkheid kan resulteren in blindheid jegens de verschillen tussen mensen. Aan de andere kant kan een overmatige nadruk op verschillen ertoe leiden dat deze verschillen verabsoluteerd worden, wat weer tot afstand en onbegrip tussen mensen kan leiden. Dus een beleid dat het gemeenschappelijke burgerschap centraal stelt door vooral te hameren op aanpassing van de minderheid aan de norm, is net zo eenzijdig als een beleid dat met een doelgroepenbeleid vooral verschillen benadrukt. In het bewegen tussen wat mensen of groepen gemeen hebben en wat ze verschillend maakt, vindt de verbinding en constructie van gedeeld burgerschap plaats. Om deze beweging te kunnen realiseren, is het nodig om tussenruimtes te creëren.

CONDITIES: DE NOODZAAK VAN TUSSENRUIMTES

De belangrijkste condities voor maatschappelijke ontmoeting en verbinding vanuit het verschil zijn openheid en nieuwsgierigheid⁹ (Tennekes 1994). Het is menselijk dat ieder een oordeel heeft over anderen, en in een polariserende context is dit oordeel niet zelden hard en negatief. Een beeld dan wel oordeel over anderen werkt vaak erg subtiel: ontmoetingen kunnen geblokkeerd raken zonder dat mensen doorhebben waar dit door komt. Wanneer de beelden van de ander vastliggen, is er geen basis meer voor nieuwsgierigheid. En als deze vooringenomen beelden vooral negatief zijn, vormen ze eerder een reden tot afstand dan tot contact.

Daarom stelt filosoof Theo de Boer¹⁰ (1993) dat we, om tot een dialoog te kunnen komen, moeten beginnen met de tijdelijke opschorting van het eigen oordeel, een stap die hij *epochè* noemt. Janssens en Steyaert¹¹ (2001) kiezen voor een vergelijkbare beschrijving, maar spreken van “opzij stappen”. Volgens De Boer is het niet mogelijk echt naar de ander te luisteren zonder eerst bij onze eigen overtuiging tijdelijk een vraagteken te zetten. Dit betekent niet dat we moeten gaan twijfelen aan eigen ideeën, maar dat we ons oordeel tijdelijk moeten opschorten om een gemeenschappelijke ruimte te kunnen creëren, een tijdelijke tussenruimte om naar elkaar te kunnen luisteren en de ander te kunnen naderen. De Boer maakt treffend duidelijk dat zonder opschorting van het eigen oordeel discussie geen zin heeft; en zonder overtuiging heeft de discussie geen inzet. Voor een maatschappelijke ontmoeting zouden we in staat moeten zijn de ander te naderen, te zien en te horen. Een tussenruimte

zorgt voor het creëren van een gemeenschappelijke basis die elke vorm van connectie nodig heeft.

Opzij durven stappen

De aldus voorgestelde verandering van mindset en de notie van tussenruimtes geven ons niet alleen de mogelijkheid om evenwichtig aandacht te hebben voor verschil en gemeenschappelijkheid, ze geven ons ook een handvat om de spanningen die logischerwijs met diversiteit gepaard gaan als bron van beweeglijkheid en vernieuwing te kunnen zien. Want geen enkele vernieuwing is mogelijk zonder spanning. Oftewel: elke vorm van vernieuwing gaat gepaard met een kleinere of grotere verstoring van de orde. Mensen die opzij durven stappen, kiezen de beweeglijkheid boven stilstaan en daarmee geven ze de dynamiek van de samenleving een kans. Zoals Janssens en Steyaert¹² (2001: 106) het treffend formuleren:

Serres ziet dus een permanente beweeglijkheid via het opzij stappen, elke keer opnieuw. Weg geven is dus iemand de weg geven. Heb aandacht, vraagt Serres, voor hen die weg geven, want zij zijn het die 'op weg' zijn. [...] Een dans is een stap die een plaats laat. Dansen is steeds weer plaats laten, een spoor van sporen maken. Inderdaad, de danser wordt bij Serres het prototype van de wordende mens. Dansen is dan pure beweging.

Hoe mooi deze gedachte ook zijn mag, zij is niet in alle situaties voorstelbaar. Om beweeglijkheid toe te kunnen laten is het nodig om geen verdedigende maar een open houding aan te nemen, zoals in het begin van deze paragraaf staat. Maar voordat iemand zich kwetsbaar *kan* opstellen, moet hij niet kwetsbaar *zijn*. Kwetsbare mensen sluiten zich juist af. Voor een open houding is het nodig dat men zich niet angstig of aangevallen voelt.

Lichte gemeenschappen

Toch is het in de hierboven geschetste context van laatmoderniteit en superdiversiteit logisch dat mensen zich eerder onveilig dan veilig voelen. Alle vertrouwde bronnen van veiligheid (oude categorieën zoals traditie, cultuur, religie, natie) hebben hun vanzelfsprekende plaats verloren door de individuele drang naar autonomie. De groeiende onzekerheid en het gevoel van verlies brengen mensen ertoe om deze oude bronnen van zekerheid terug te willen halen. Tegenstrijdig hier is dat de oude categorieën waarvan individuen zich hebben willen bevrijden, opnieuw worden ingevoerd om een gevoel van veiligheid te creëren. Een duidelijk voorbeeld is het groeiende

nationalisme in Nederland. De illusie is dat nationale gevoelens een bron van verbinding en zekerheid kunnen worden. Maar de geschiedenis heeft bewezen dat nationalisme juist een polariserende werking heeft, omdat het een onwenselijke bron kan worden voor geldingsdrang van de meerderheid en zo het verschil juist onder druk komt te staan.

Voor het creëren van duurzame veiligheid en geborgenheid die passen bij de laatmoderne samenleving, hebben we eerder nieuwe vormen van verbinding nodig. Deze zogenaemde ‘lichte’ gemeenschappen – in tegenstelling tot de vaste of ‘zware’ gemeenschappen van vroeger – ontstaan wanneer burgers vanuit hun engagement met publieke vraagstukken tot elkaar komen en samen een pad willen bewandelen¹³ (zie ook Hurenkamp & Duyvendak 2008). Deze gemeenschappen kunnen op diverse manieren tot stand komen, bijvoorbeeld rond het samen oplossen van gesignaleerde problemen of vanuit de behoefte aan verbinding bij sociale vraagstukken. Deze gemeenschappen zijn de belangrijkste verbindingsvormen van de huidige tijd, omdat ze net zo fluïde zijn als het tijdperk waarin we leven. Hun bestaansreden is afhankelijk van hun functioneren en de ruimte die ze bieden aan burgers die voor een gezamenlijke oplossing van hun dilemma’s kiezen. Vanwege deze bestaanslogica is deze ruimte veilig genoeg voor de deelnemers en dit gevoel van veiligheid is de noodzakelijke conditie voor de openheid, zodat verbinding vanuit het verschil tot stand kan komen. Maar er is engagement op diverse maatschappelijke niveaus nodig om dit gevoel van veiligheid te blijven houden.

VERTRAAGDE TUSSENRUIMTES ALS VOORBEELD

De fluïde eigenschap van de huidige laat-moderne tijd brengt vluchtigheid en ongeduld met zich mee. De kunst is dan ook om geduldig met dit ongeduld om te gaan. Dat kan onder meer door te vertragen en ruimte te maken voor geduldige interacties, en door beter te luisteren. Het vertragen beschermt ons tegen wat Eriksen¹⁴ (2001) “de tirannie van de tijd” noemt. Door het creëren van vertraagde tussenruimtes geven we verhalen de kans om gedeeld te worden en kunnen we de balans vinden tussen gemeenschappelijkheid en verschil. In de vertraagde tussenruimtes nemen de deelnemers de tijd wanneer de meesten aan het rennen zijn, ze luisteren met aandacht wanneer de meesten vooral meningen verkondigen, ze geven ruimte aan anderen terwijl de meesten vooral ruimte aan het *nemen* zijn. Ze proberen, kortom, in de marge van de hectiek van alledag, trouw te blijven aan de diversiteit van hun belevingen en ervaringen in relatie tot anderen. Dan lukt het om door het

delen van verhalen stap voor stap een gezamenlijke reis (met welk doel dan ook) vorm te geven.

Een voorbeeld van zo'n gezamenlijke reis is de masterclass levensverhalen die ik in 2008 samen met collega Christien Brinkgreve heb gegeven. Ons idee was om vrouwen met diverse achtergronden bij elkaar te brengen en ze met een aantal vragen uit te dagen hun eigen levensverhaal op papier te zetten. Wat begon als masterclass werd een intensief proces dat twee jaar duurde, en later in boekvorm¹⁵ (Ghorashi & Brinkgreve 2010) tot uiting kwam. Het proces was vol van verrassingsmomenten in onverwachte herkenning en identificatie met elkaars verhalen. Mensen die in eerste instantie op verre afstand van elkaar leken te staan, kwamen door het delen van verhalen zeer dicht bij elkaar. Wat mij het meest verbaasde – met mijn verzetservaring in Iran – was een hoge mate van herkenning te ervaren in het verhaal van een zekere Kiki, terwijl we in bijna alle mogelijke opzichten van elkaar verschilden. We hebben totaal verschillende culturele en sociaal-economische achtergronden, anders dan ik heeft zij geen migratiegeschiedenis, en in leeftijd verschillen we ruim vijftien jaar. Vaak had ik het gevoel dat mijn ervaringen met de Iraanse revolutie nooit in al hun intensiteit door buitenstaanders begrepen zouden kunnen worden. Daar zat ik dan, tegenover Kiki, een autochtone vrouw van boven de 60. Iemand die ik wel als laatste als een lotgenoot zou beschouwen. Deze verbinding kon alleen maar tot stand komen doordat we de kans kregen elkaars levensverhalen te leren kennen. De ruimte en de tijd die we met z'n allen namen, leidden tot onverwachte momenten van herkenning en verbinding. Iets soortgelijks gebeurt in het boek *Van het erf af*⁶ (Dijkstra & van Doorn 2012) waarvoor ons boek als voorbeeld heeft gediend; de geschreven verhalen van boerendochters worden binnen een vertraagde tussenruimte geproduceerd.

Communities als veilige ruimte

Een ander voorbeeld is community Veranders. Na de aanslag op Theo van Gogh in 2004 kwam een aantal ex-vluchtelingen (onder wie ik) en vrienden van vluchtelingen – mensen die jarenlang veel geïnvesteerd hebben in het welzijn van vluchtelingen in Nederland – bij elkaar omdat ze zich zorgen maakten over het groeiende negatieve klimaat in de samenleving. Er was behoefte om als geestverwanten bij elkaar te komen, op zoek naar een positief alternatief. Het scheppen van een veilige ruimte zou als alternatief moeten dienen voor de negatieve doorwerking van het klimaat. In deze veilige ruimte kwamen steeds meer mensen bij elkaar om samen te praten, te eten en van muziek en dans te genieten. Tijdens de bijeenkomsten werd gepro-

beerd inhoud en gezelligheid te combineren. De intensiteit van de bijeenkomsten is in de loop van de jaren verminderd, maar Veranders heeft wel zijn werking gehouden als een netwerk dat verschillende functies voor de groep vervult.

Een meer buurtgeoriënteerde vorm van community als tussenruimte is Meevaart in de Indische buurt. De ambitie van deze in 2012 opgerichte community is om voor de buurtbewoners als een veilige tussenruimte te dienen waarbinnen zij hun expertise, kennis en passie met elkaar kunnen delen. Met de visie dat de bewoners zelf vanuit hun diverse expertises en achtergronden als de centrale kracht en drager van deze community fungeren. De grootste uitdaging van de ontwikkelgroep is ook geweest om de nodige dynamiek te genereren om de genoemde ambitie en visie te kunnen realiseren¹⁷ (Fiere *et al.* 2012). Al is dit experiment pril, de voorlopige resultaten laten zien dat het als een goed voorbeeld is te zien van een community waarin potentiële krachten van de buurt gekoppeld worden aan de beschikbare mogelijkheden vanuit diverse instanties.

DE DRAGERS VAN EEN GEDEELD BURGERSCHAP

Actieve burgers zijn de werkelijke dragers en bewakers van een democratische samenleving. Zij zijn degenen die, via hun vertegenwoordigers in de politiek, de richting van het beleid bepalen – door met hun georganiseerde acties in het maatschappelijke middenveld de overheid om verantwoording te vragen; en door het laten horen van hun stem in de publieke ruimte voor alternatieve geluiden te zorgen. Met andere woorden: door hun betrokkenheid, onderlinge verbondenheid en hun kritische vermogen houden burgers de democratie vitaal en weerbaar.

Toch is het van groot belang om niet alle verantwoordelijkheid voor de oplossingen van maatschappelijke problemen bij de burgers te leggen¹⁸ (zie ook Tonkens 2006). De overheid heeft onmiskenbaar een rol in het behoud van democratie – vooral als het gaat om het scheppen van het raamwerk waarbinnen deze individuele en collectieve handelingen van burgers bevorderd en beschermd moeten worden. Het gaat hier dus om een driehoek van burgers, maatschappelijk middenveld en overheid die in hun onderlinge verbondenheid de verantwoordelijkheid voor maatschappelijke keuzes nemen en de ontwikkelingen richting de toekomst bepalen.

De overheid is vanwege haar middelen en centrale machtspositie de essentiële beschermer van de basisstructuur van democratie, oftewel: van

rechtvaardigheid, vrijheid van meningsuiting, gelijkheid van rechten. In het bijzonder betekent dit dat de overheid kaders moet scheppen voor een evenredige participatie van alle burgers in de samenleving door bronnen van ongelijkheid tegen te gaan. Hiervoor zijn acties op korte en lange termijn nodig, maar die hebben alleen kans van slagen als de overheid in staat is de rol van andere maatschappelijke actoren in de samenleving serieus te nemen. Dit gebeurt als de overheid een inclusieve visie (waarin een balans tussen gemeenschappelijkheid en verschil wordt nagestreefd) paart aan het scheppen en stimuleren van de nodige condities voor verbinding en aan een groot reflectief vermogen. De eerste twee punten zijn eerder aan de orde geweest. Daarom ga ik hier kort in op het laatste punt: het vermogen tot reflectie van de overheid.

Kritische zelfreflectie cruciaal

Om de meerwaarde van de inzet van democratische burgers een reële kans te geven is het essentieel dat diverse overheidslagen onorthodoxe allianties in de samenleving herkennen, erkennen en zo nodig faciliteren. Maar om als overheid in staat te zijn dat zelforganiserende vermogen van de samenleving te herkennen, is een kritische zelfreflectie cruciaal. De dominante werkwijze van de afgelopen jaren is dat de overheid beleid maakt voor de diverse doelgroepen die steun nodig hebben. Zelfs wanneer ze de intentie heeft vraaggericht bezig te zijn, heeft het normaliserende effect van de dominante mindset vaak een topdownbenadering tot gevolg¹⁹ (Ghorashi 2010). Dus een kritische reflectie op de huidige mindset is noodzakelijk alvorens de overheid vernieuwende en duurzame burgerinitiatieven tijdig kan signaleren en faciliteren.

Wetenschappelijk onderzoek naar de resultaten en tekortkomingen van de huidige mindset zou de overheid kunnen helpen om een theoretisch en empirisch vergelijkende reflectie op het eigen beleid mogelijk te maken. Maar dan zou er gekozen moeten worden voor onorthodoxe onderzoeken die in de afgelopen jaren geen onderdeel zijn geweest van beleidsvorming. Dit om de nodige wetenschappelijke afstand en onafhankelijkheid te kunnen realiseren.

Praktische reflectie komt tot stand door de meest innovatieve en onorthodoxe burgerinitiatieven het spiegelbeeld van beleid te laten zijn. Hiermee kunnen de vastgeroeste patronen in het beleidsdenken doorbroken worden. Om de beide bronnen (wetenschappelijke en praktische) werkelijk als basis van reflectie te laten fungeren zouden de diverse overheidslagen hier gedurfde keuzes moeten maken en juist niet het veiligste pad bewandelen. Want creatieve initiatieven zijn niet per se de meest succesvolle op korte ter-

mijn. Om creatie toe te laten zou er ruimte moeten zijn voor het experimenteren met onvoorspelbare uitkomsten. Door alleen te kiezen voor zekere uitkomsten die binnen het frame van de overheid passen, ontnemt de overheid zichzelf de kans om te vernieuwen.

Niet bijsturen maar meedenken

Faciliteren vanuit de overheid begint met de poging de oude bureaucratische structuren wat dynamischer en passender te maken voor de huidige fluïde samenleving. Het ouderwetse doelgroepenbeleid (gericht op het definiëren van doelgroepen die hulp van de overheid nodig hebben) zou vervangen moeten worden door burgerinitiatieven die gericht zijn op de verbinding tussen succesvolle en kwetsbare groepen in de samenleving. In dit proces is het essentieel dat diverse overheidslagen waken voor het overorganiseren van dienstverlening. Alleen dan zijn ze in staat om hun verbindende, faciliterende en bewakende rol in de dynamiek van het maatschappelijke veld efficiënt te vervullen. Dan pas heeft de overheid oog voor doelgroepen die steun vanuit de overheid behoeven in plaats van een dichotomiserend en stigmatiserend doelgroepenbeleid.

In de *liquid modernity* zijn er vele, veelal dynamische, fluïde vormen van samenwerking ontstaan van burgers die zich moeten bewijzen tegenover een overheid die vaak nog in vaste kaders denkt omdat ze met besturen op basis van eindresultaten bezig is. [...] De overheid zou veel meer mede-eigenaar moeten zijn van de problematiek waar de lichte gemeenschappen zich op richten. En dat betekent tevens: niet ingrijpen of bijsturen, maar meedenken als een van de stakeholders. Meer governance dan government, meer procesmatig bezig zijn dan met eindresultaten. Niet denken in blauwdrukken, maar in procesbewaking en monitoring²⁰ (Ghorashi & Boersma 2011: 33).

NAAR EEN GEDEELD 'WIJ': EENHEID ZONDER NATIONALISME

De toekomst van Nederland als een democratische staat is gebaat bij het ontwikkelen van visies en het scheppen van maatschappelijke kaders voor de vorming van een diversiteits-inclusieve samenleving. Dit kan beginnen door afstand te nemen van het vastgeroeste categorale denken en een inclusieve visie uit te dragen die verbindt in plaats van polariseert. Voor het verminderen van maatschappelijke spanningen en het stimuleren van betrokken burgerschap is het van doorslaggevend belang om een positief toekomstbeeld te

schetsen. Ondanks de kritiek op het beleid van Obama in zijn eerste termijn blijft zijn voorbeeld als een stimulerende leider in de Amerikaanse verkiezingsstrijd in 2008 overeind. Met zijn krachtige retoriek, maar vooral met zijn hoopvolle verhaal over verandering, veroverde Barack Obama in het najaar van 2008 bijna de hele wereld. Zijn positieve insteek heeft vooral een politieke en publieke betrokkenheid van burgers gecreëerd die dwars door verschillen in leeftijd, ras, etniciteit, cultuur en klasse heenloopt. Zonder misstanden als discriminatie en maatschappelijke achterstanden van minderheden te ontkennen sprak hij alle inwoners van de VS aan op hun talenten, mogelijkheden en toekomstperspectieven. Hij gaf ze hiermee erkenning voor hun inzet en daarmee een prominente plaats in de samenleving – ongeacht hun culturele, religieuze of raciale achtergrond. Juist dat was de cruciale zet die mensen het gevoel gaf dat ze gezien werden en op waarde geschat.

Filosoof Charles Taylor beschrijft het belang van maatschappelijke erkenning voor de ontwikkeling van mensen. Die erkenning geeft individuen en groepen de mogelijkheid zichzelf positief te definiëren; het onder ogen zien van het verschil vormt de belangrijkste basis voor een ‘gezonde democratische samenleving’ en “het weigeren ervan [...] kan schade toebrengen aan hen aan wie erkenning wordt onthouden”²¹ (Taylor 1995). Wanneer mensen voelen dat ze in hun waarde worden gelaten, kunnen ze veel incidenten incasseren en relativeren. Dit lukt minder wanneer ze zich aangevallen en onveilig voelen. Een insluitend en positief verhaal vanuit de overheid, op nationaal en lokaal niveau, biedt de nodige veiligheid voor het realiseren van maatschappelijke tussenruimtes waarin mensen in openheid verhalen kunnen delen.

Overlappende consensus

Tussenruimtes maken het voor mensen met diverse overtuigingen mogelijk om vanuit verschillen tot een “overlappende consensus”²² (Rawls 2001) te komen. Met overlappende consensus bedoelt Rawls dat in een open samenleving diverse groepen het niet over alles eens hoeven te zijn, maar wel over de meest essentiële zaken overeenstemming hebben. Welke deze essentiële zaken dan zijn, zou uit de publieke discussie – waartoe minderheidsgroepen net zoveel toegang hebben als meerderheidsgroepen – naar voren moeten komen. Deze discussie zou volgens Iris Young²³ (2002) op een democratische basis van redelijkheid gevoerd moeten worden. Dat wil zeggen: dat burgers *open minded* de discussie ingaan en aangaan, en zich niet hoger of beter dan de ander achten.

In de huidige gepolariseerde context van Nederland is het – voordat de deze redelijkheid een kans kunnen geven – noodzakelijk om gemeenschap-

pelijke tussenruimtes te creëren. Binnen deze ruimtes wordt vanuit diverse perspectieven de inhoudelijke discussie gevoerd die tot het construeren van een ‘gezamenlijke eenheid’ kan leiden. Een eenheid die het verschil niet uitsluit, maar diversiteits-inclusief is. Deze zoektocht naar gezamenlijkheid is wat Bernard Crick²⁴ (in Bauman 2000) constructie van eenheid zonder nationalisme noemt. Een nationalistische benadering van eenheid gaat uit van een ‘wij’ als norm, tegenovergesteld aan ‘zij’ die zich moeten aanpassen. Deze benadering is uitgangspunt in de integratienota van het kabinet-Rutte 1. Die ‘zij’ kunnen ook mensen zijn die al generaties lang in een land wonen, maar hun wortels ergens anders hebben. Voor de nationalistes horen de autochtonen tot de wij-categorie, omdat hun wortels bij het land horen. Ze tolereren de ‘zij’ – wier wortels elders liggen – zolang ze geen last vormen voor de samenleving. Mensen uit de zij-categorie worden nauwelijks als gelijkwaardige medeburgers beschouwd – ze wonen weliswaar in dit land, maar zullen er toch nooit helemaal bij horen.

TEN SLOTTE...

Voor de constructie van een gedeeld ‘wij’ is een inclusieve constructie van eenheid zonder nationalisme nodig. De basisaanname daarvan is dat de “beschaafde samenlevingen inherent pluralistisch zijn, en dit houdt in dat het samenleven wordt voorgesteld als een constante onderhandeling en verzoening van het verschil”²⁵ (Bauman 2000: 177, eigen vertaling). Op deze manier is de eenheid geen uitkomst van statische verbindingscondities gebaseerd op wortels, bloed of ras, maar een proces van maatschappelijke dialoog en onderhandeling. Dit is de enige instelling die past bij de eerdergenoemde democratische cultuur die diversiteits-inclusief is²⁶ (zie ook Ghorashi 2006, 2008). En ze past ook bij het huidige laat-moderne tijdperk, waarin het her vinden van vertrouwen en de zoektocht naar nieuwe vormen van fluïde, lichte gemeenschappen leidend zijn bij het ontdekken van nieuwe bronnen van verbinding. Het verlangen naar een inclusieve eenheid leidt tot een dynamische ontwikkeling van een samenleving die met haar tijd durft mee te gaan, en die niet defensief reageert op de nieuwe uitdagingen van het laat-moderne en superdiverse tijdperk waarin we leven.

Een gedurfd overheidsbeleid begint met zelfreflectie, een stimulerend en positief verhaal en een inclusieve mindset om de dynamische, vernieuwende kracht in het maatschappelijke middenveld te kunnen herkennen, te erkennen en te faciliteren. Zowel voor een beter reflectief vermogen van diverse

overheidslagen als voor het monitoren van het diversiteits-sensitieve beleid voor burgerinitiatieven is gebruik van wetenschappelijk onderzoek van onmisbare waarde. Een wetenschappelijke, kritische analyse van beleid voor maatschappelijke initiatieven is cruciaal om de weerbarstige, oude mindset en vastgeroeste patronen tegen te gaan.

NOTEN

- 1 Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity* (Cambridge: Polity Press, 2000). Ulrich Beck, *Risk Society: Towards a New Modernity* (London: Sage Publications, 1992). Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age* (Cambridge: Polity Press, 1991).
- 2 1. Bauman.
- 3 1. Bauman.
- 4 Steven Vertovec, "Super-diversity and its implication". *Ethnic and Racial Studies*, 30, no. 6 (2007): 1024-1054.
- 5 H. Ghorashi, "Paradoxen van culturele erkenning: management van diversiteit in nieuw Nederland" (inaugurele rede, Vrije Universiteit Amsterdam, 2006).
- 6 Zie voor meer onderbouwing 5. Ghorashi.
- 7 Integratienota *Integratie, binding, burgerschap* 2011, <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/notas/2011/06/16/integratienota.html> (laatst bezocht op 24 augustus 2012).
- 8 In Will Kymlicka & Wayne Norman, "Citizenship in Culturally Diverse Societies: Issues, Contexts, Concepts". In *Citizenship in Diverse Societies*, eds. Kymlicka en Norman, (Oxford: Oxford University Press, 2000), 6.
- 9 J. Tennekes, "Communicatie en cultuurverschil". In *m&o, Tijdschrift voor organisatiekunde en sociaal beleid* 48, nr. 2 (1994): 130-144.
- 10 Theo de Boer, Tamara A., *Awater en andere verhalen over subjectiviteit* (Amsterdam: Boom, 1993).
- 11 M. Janssens & C. Steyaert, *Meerstemmigheid: Organiseren met Verschil* (Leuven: Leuven University Press, 2001).
- 12 11. Janssens & Steyaert, 106.
- 13 Zie ook: M.E.A. Hurenkamp & J.W. Duyvendak, "De zware plicht van de lichte gemeenschap". In *Krisis*, 28, nr. 1 (2008): 1-14.
- 14 Thomas Hylland Eriksen, *Tyranny of the Moment: Fast and Slow Time in the Information Age* (London: Pluto Press, 2001).
- 15 H. Ghorashi & Ch. Brinkgreve (red.), *Licht en Schaduw: 15 vrouwen over leven en overleven* (Amsterdam: vU Uitgeverij, 2010).
- 16 Sietske Dijkstra & Lia van Doorn (red.), *Van het erf af: De trek van boerendochters naar de stad en de honger naar landleven* (Utrecht: De Graaf, 2012).
- 17 R. Fiere, P. Mehlkopf & S. Wüst, *Meevaart of Tegenstroom* (Amsterdam: Stichting Meevaart Ontwikkel Groep, 2012).

- 18 Zie ook: Evelien Tonkens, “De burger bij de bal: Burgerschap in een pluriforme samenleving” (inaugurele rede Universiteit van Amsterdam, 2006).
- 19 H. Ghorashi, “From absolute invisibility to extreme visibility: Emancipation trajectory of migrant women in the Netherlands”. In *Feminist Review* 94 (2010): 75-92.
- 20 H. Ghorashi & F.K. Boersma, “Over nieuwe vormen van burgerschap”. In *Burgerschap en Diversiteit: Geen burgerschap zonder hoffelijkheid*, (Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 2011), 18.
- 21 Charles Taylor, *Multiculturalisme* (vertaald door Tine Ausma) (Amsterdam: Boom, 1995 [1994]).
- 22 John Rawls, *Justice as Fairness: A Restatement* (Cambridge: Harvard University Press, 2001).
- 23 Iris Marion Young, *Inclusion and Democracy* (Oxford: Oxford University Press, 2002 [2000]).
- 24 In 1. Bauman.
- 25 In 1. Bauman, 177, eigen vertaling.
- 26 Zie ook 5. Ghorashi en H. Ghorashi, “Ruimte laten, ruimte maken en ruimte bewaken,” in *Christen Democratische Verkenningen; De kracht van zelfbeheersing* (Amsterdam: Boom tijdschriften, 2008).

LITERATUUR

- Bauman, Zygmunt (2000), *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich (1992), *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage Publications.
- Boer, Theo de (1993), *Tamara A., Awater en andere verhalen over subjectiviteit*. Amsterdam: Boom.
- Dijkstra, Sietske & Lia van Doorn (red.) (2012), *Van het erfaf: De trek van boerendochters naar de stad en de honger naar landleven*. Utrecht: De Graaf.
- Eriksen, Thomas Hylland (2001), *Tyranny of the Moment: Fast and Slow Time in the Information Age*. London: Pluto Press.
- Fiere, R., P. Mehlkopf & S. Wüst (2012), *Meevaart of Tegenstroom*. Amsterdam: Stichting Meevaart Ontwikkel Groep.
- Ghorashi, H. (2006), *Paradoxen van culturele erkenning: management van diversiteit in nieuw Nederland*. Inaugurele rede, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Ghorashi, H. (2008), “Ruimte laten, ruimte maken en ruimte bewaken”. In *Christen Democratische Verkenningen; De kracht van zelfbeheersing*, 165-173. Amsterdam: Boom tijdschriften.
- Ghorashi, H. (2010), “From absolute invisibility to extreme visibility: Emancipation trajectory of migrant women in the Netherlands.” In *Feminist Review* 94 (2010): 75-92.
- Ghorashi, H. & F.K. Boersma (2011), “Over nieuwe vormen van burgerschap”. In *Burgerschap en Diversiteit: Geen burgerschap zonder hoffelijkheid*, 30-34. Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
- Ghorashi, H. & Ch. Brinkgreve (red.) (2010), *Licht en Schaduw: 15 vrouwen over leven en overleven*. Amsterdam: vu Uitgeverij.

- Giddens, Anthony (1991), *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Hurenkamp, M.E.A. & J.W. Duyvendak (2008), "De zware plicht van de lichte gemeenschap". In *Krisis*, 28, nr. 1 (2008): 1-14.
- Integratienota *Integratie, binding, burgerschap 2011*. <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/notas/2011/06/16/integratienota.html>.
- Janssens, M. & C. Steyaert (2001), *Meerstemmigheid: Organiseren met Verschil*. Leuven: Leuven University Press.
- Kymlicka, Will & Wayne Norman (2000), "Citizenship in Culturally Diverse Societies: Issues, Contexts, Concepts". In *Citizenship in Diverse Societies*, eds. Kymlicka en Norman, 1-45. Oxford: Oxford University Press.
- Rawls, John (2001), *Justice as Fairness: A Restatement*. Cambridge: Harvard University Press.
- Taylor, Charles (1995 [1994]), *Multiculturalisme* (vertaald door Tine Ausma). Amsterdam: Boom.
- Tennekes, J. (1994), "Communicatie en cultuurverschil." In *m&o, Tijdschrift voor organisatiekunde en sociaal beleid* 48, nr. 2 (1994): 130-144.
- Tonkens, Evelien (2006). *De burger bij de bal: Burgerschap in een pluriforme samenleving*. Inaugurale rede Universiteit van Amsterdam.
- Vertovec, Steven (2007), "Super-diversity and its implications." In *Ethnic and Racial Studies*, 30, no. 6 (2007): 1024-1054.
- Young, Iris Marion (2002 [2000]), *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press.

